

THE ROMANIAN SPIRIT AND IDENTITY COMPLEXES IN THE NINETEENTH CENTURY

Ana-Elena COSTANDACHE
"Dunărea de Jos" University of Galați

Abstract: In the XIXth century the Romanian cultural tradition admitted the idea of consciousness that the Romanians belong to a space of culture and civilization. The national identity was going through a transition period for the entire definitional period that is known in the literature of the time which records the movements of thought, attitudes and cultural practices. Our approach tries to reconstruct the Romanian identity mind, the socio-cultural climate of the time and the staging of events that contributed to its formation.

Keywords: identity, culture, nation, literature, identity complex, civilization.

Bogat în evenimente politice, sociale, dar și culturale, secolul al XIX-lea a marcat o etapă în evoluția spiritualității românești. Problema identității și apartenenței românilor s-a modificat și a evoluat iar societatea (în general) cu „ascuțitele și prevăzătoarele sale căutături”¹ precum și formele complexe ale culturii naționale (elaborate și difuzate de către elita intelectuală) au contribuit la formarea conștiinței naționale ca expresie superioară de manifestare a spiritului identitar.

În condițiile specifice istoriei românești și în amalgamul de influențe, sentimentul identității era aproape sinonim cu conștiința populară a apartenenței la spațiul de formare a poporului român. Acest fenomen a fost urmărit și prezentat în literatura de specialitate în contextul apariției, dar mai ales al evoluției sale în spațiul provinciilor românești unde, până târziu, evenimentele istorice au evoluat lăsând urme și în configurația spirituală a oamenilor.

Încă de timpuriu, conștiința identității a interesat, în mod direct, legăturile multiple dintre ținuturile românești, fapt care a contribuit la formarea conștiinței istorice. Conform surselor istorice, cu precădere ale cronicarilor, conștiința identității românești a fost mai puternică în Transilvania față de celelalte provincii românești. De altfel, împrejurările istorice în care au fost organizate și și-au câștigat independența politică formațiunile teritoriale românești din zona extracarpatică (Moldova și Țara Românească), precum și legăturile cu Transilvania, toate acestea au întărit sentimentul apartenenței românilor la aceeași „rădăcină” identitară. De asemenea, limba comună și mai ales credința în ideea unui stat unitar au consolidat conștiința identității la care s-au adăugat și motivațiile istorice necesare.

Afirmarea națională în spațiul românesc s-a manifestat în sensul recunoașterii existenței națiunii române ca parte componentă a structurii sociale moderne, dar mai ales în

¹ ****Din presa literară românească a secolului al XIX-lea*, Prefață de Romul Munteanu. Antologie, note și glosar de Aurel Petrescu. Text stabilit de Geta Rădulescu-Dulgheru și Aurel Petrescu, Ediția a II-a, Editura Albatros, București, 1970, p. 89.

ideea recunoașterii Statului Român ca stat unitar. De altfel, dreptul poporului român era acela de a conserva și apăra naționalitatea românească, fiind un drept de necontestat.

Conștiința națională s-a manifestat în spiritul identității și s-a definitivat sub impactul evenimentelor legate de Revoluția de la 1848. De asemenea, Unirea din 1859 precum și toate reformele înnoitoare au dus la constituirea statului național. În acest context, evenimentele istorice au marcat, fără îndoială, sentimentul identității naționale, sentiment prezent în conștiințele timpului.

Începutul secolului al XIX-lea aducea, în plan politic, o revoluție² – cea din 1821 – care a stat la baza unei înnoiri generale, naționale. Statul a devenit cu adevărat românesc, însă ceea ce a stat la baza conștiinței românilor a fost o altă revoluție, cea de la 1848, care a reprezentat un punct cheie în istoria spiritului identitar. Eferescența evenimentelor politice și „febra” revoluționară care a cuprins Țările Române în anul 1848 sunt elemente care au condus la ideea existenței unei stări de spirit. În consecință, sporirea sentimentului identitar național manifestat în prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost marcată de dorința românilor de a ieși din captivitatea socială și politică a vremii. Cultura, manifestată prin știința cărții, prin respectul pentru valorile naționale precum și prin orientarea spre lumea apuseană au contribuit la conștientizarea forței reprezentată de lumea intelectuală ca promotor al originalității națiunii române moderne.

Spiritul identitar la români a fost resimțit atât în plan politic și social, cât și în plan literar. Scriitorii români și-au făcut cunoscute doleanțele implicându-se activ în viața politică dar mai ales scriind despre evenimentele politice ale epocii, „trădând” astfel un oarecare „complex” al identității. Adrian Marino observa că apariția complexelor identitare este strâns legată de antagonismul clasic-modern: „Clasicul cultivă și se regăsește integral în viziunea intemporală și eleată a istoriei. Nu este nimic nou sub soare. « Toate-s vechi și nouă toate. » În literatură apar mereu aceleași situații, tipuri, conflicte. Clasic înseamnă canonic, normă, model. [...] În timp ce conștiința clasică este dublată de un evident complex de superioritate, spiritul modern a pierdut adesea partida datorită complexului contrar, de inferioritate, pe care clasicii vin să-l întrețină în toate împrejurările. Lucrează, în același timp, în defavoarea « modernilor » și un anumit complex de cultură.”³

În Prefața la *Carnete europene*, A. Marino își asumă ceea ce numește „complexul Dinicu Golescu”, complex definit prin „conștiința unei deosebiri de standard economic și cultural” față de Occident, prin „permanenta comparație critică” și prin „impuls reformator” și pe care îl consideră „infuz în întreaga conștiință culturală română modernă.”⁴ Justificarea lui Marino se regăsește chiar în cuvintele lui Golescu, care își mărturisește complexe de inferioritate: „Înfrânat de cunoștința micșorării mele în științe și ascultării întru învățături, nu aș fi îndrăznit niciodată să apuc condeiul. Dar cum puteam, ochi avînd, să nu văz; văzînd, să

² Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile*, Editura Univers, București, 1982, p. 308.

³ Adrian Marino, *Modern, modernism, modernitate. Eseuri*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969, pp. 14-15.

⁴ Adrian Marino, *Caiete europene*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1976, p. 5.

nu iau aminte; luînd aminte, să nu aseamăn; asemănînd, să nu judec binele și să nu poftesc a-l face arătat compatrioților mei?”⁵

În secolul al XIX-lea, dar mai ales în perioada pașoptistă și postpașoptistă, complexe identitare s-au reformulat mergînd pe alte repere. Mircea Martin observa că „metamorfoza lor pînă în perioada interbelică a fost una de continuă rafinare. [...] Construcții teoretice cu largi implicații sociale și politice, dincolo de cele strict literare, au la origine impulsul fie de a masca ori respinge asemenea « complexe », fie de a le adânci în vederea unei depășiri viitoare. « Formele fără fond » ale lui Maiorescu, evoluționismul organic și paseist al lui Iorga, « spiritul critic » al lui Ibrăileanu, sincronismul lovinescian nu sunt decât variantele mai reprezentative.”⁶

Mergînd pe aceeași idee, dar fără a aminti de ideea de „complex” E. Lovinescu făcea referiri la diferențele de nivel dintre civilizația română și civilizația apuseană, la „sentimentul de inferioritate” și la „dorința de bruscă egalizare și de câștigare a timpului pierdut”⁷ iar Mircea Martin utiliza denumirea de „complex al întîrzierii” și al „discontinuității”.⁸

Potrivit oamenilor de litere, cultura reprezenta forța tuturor românilor, forța capabilă să transforme identitatea românească în sensul ei modern. Astfel, identitatea națională era definită prin conștiința istorică, prin participarea activă la evenimentele vremii, dar mai ales prin ceea ce se scria. Modalitatea de expunere a lui G. Ibrăileanu în *Spiritul critic în cultura română* are în vedere, permanent, complexul de relații dintre cultura română și diverse culturi europene. Ideea de bază pe care autorul o expune are în vedere faptul că nu a existat niciun popor care să nu fi împrumutat de la alte popoare câte ceva. Astfel, influențele reprezintă un factor comun, iar influențele culturilor apusene s-au simțit în toate aspectele vieții românilor: în limbă, în literatură, în organizarea politico-socială, mergînd pînă la ideea că „pînă la 1840, românii n-au creat aproape nimic, împrumutînd aproape totul.”

La începutul secolului al XIX-lea provinciile românești aveau un statut politic diferit: Transilvania se afla sub dominație Austro-Ungară, în timp ce Moldova și Muntenia formau un tot unitar, fiind totuși tributare popoarelor străine. Spiritul identitar era înțeles în mod diferit iar în acest sens A. Russo explica în *Cugetările* sale: „Societatea în Principate, ca toate societățile vechi, este întemeiată pe nepotriviri, pe interesuri ce se prigonesc și pe ierarhii; ardelenii, tolerați numai pe pămîntul ce-l ocupau pînă la 1848, și privind cu duioșie de peste munți la Țări, adică la Moldova și Valahia, alcătuiau numai o familie, și o familie patriarhală. Noi, moldovenii, treptați de întîmplările istoriei, mazili, neamuri, bresle, gloate, boieri și feciori de boieri, vițe prăpădite în întunerecul descălecării, nu putem forma o familie patriarhală ca acea ardeleană de la 1848. Pribegii dar, înfățișătorii luptei în Principate, ai egalității drepturilor, iar nu a oamenilor, urmară cu ochii plini de mirare uimitoare frăția aceasta, și mai că, într-un minut de înfocare, ar fi dorit să nu se fi născut feciori de boieri.”⁹

⁵ Dinicu Golescu, *Călătorii (Însemnare a călătoriei mele)*, Editura Tipografile Române Unite, 1934, București, p. 2.

⁶ Mircea Martin, G. Călinescu și „complexele literaturii române”, Editura Albatros, București, 1981, p. 25.

⁷ E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane*, vol. III, Editura Ancora, București, 1925, p. 98.

⁸ M. Martin, op. cit., p. 41.

⁹ Alecu Russo, *Cugetări*, Editura Minerva, București, 1977, p. 44.

Mergând pe aceeași idee, George Sion nota în *Suvenire*: „Noi, moldovenii, creșcuți, mai mult sau mai puțin cu idei și cu deprinderi aristocratice în țara noastră, nu aveam o adevărată idee de națiunea și poporul român; afectam popularitatea ca pe o idee a secolului, ca o fantezie, ca o idee abstractă căpătată din cărțile străine. Cu toate că totdeauna am fost în relațiuni cu poporul nostru, dar poporul a fost (pe atunci ca și astăzi) departe de noi, abrutizat de împilare, într-o condițiune pururea ticăloasă și inferioară, necultivat, neînvățat, fără conștiința drepturilor și demnității sale. Poporul nostru (din Moldova) îl consideram compus cu totul din alte elemente; el în noi vedea totdeauna niște ființe superioare, niște oameni predestinați a fi stăpânii sau tiranii săi. Iar noi, oricât de umani, oricât de filozofi, oricât de patrioți, oricât de naționaliști sau liberali eram, nu puteam vedea în acel popor decât niște ființe ce ne insuflau milă și de care nu ne puteam apropia, cu toată bunăvoința ce am fi avut.”¹⁰ Astfel, în condițiile în care legăturile dintre cele trei provincii românești erau dependente de alte țări străine, închegarea solidarităților dintre români s-au manifestat atât pe scena politică, cât mai ales în lumea scrierilor și a ideilor. Receptarea corectă a mesajelor transmise de către scriitori a fost bazată pe caracterul unitar al poporului român, rămas legat datorită elementelor comune: limbă, tradiții, obiceiuri, credință, deși presiunile venite din afara granițelor se resimțeau acut. Operele scriitorilor de la 1848 au vizat, în principal, trăsăturile identitare ale românilor (latinitatea, vechimea și continuitatea în spațiul teritorial românesc), trăsături invocate frecvent în scrierile cu tematică istorică și politică.

În articolele sale cu caracter politic, Cezar Bolliac explica faptul că „sîntem o nație căzută, zdruncinată, uitată de lume în durerea și nenorocirea noastră și avem să ne batem pentru a da simptome de viață [...] tiranii se bucură și vor să prelungească această neînțelegere între noi”¹¹. Bolliac îndemna astfel la Unirea Principatelor chemându-i pe toți românii la înfrățire: „Veniți să punem brațul cu toții, toate națiile apăsate și strivite [...] să împărțim frățeste rodul luptelor noastre, dînd fiecăruia partea sa...”¹² De asemenea, C. Bolliac pune și problema „mozaicului social” sau al „societății bălțate”, întrucât Principatele Române reprezentau punctul de intersectare a lumii occidentale cu lumea orientală: „Țara Românească a fost totdeauna o țară ce a diferit de toate celelalte țări din lume. [...] Expresia astui tărîm atît de variat și a climei sale atît de schimbătoare este chiar caracterul național al romînului, pe care nu-l poți semui cu al nici unei alte nații. Romînul cîntă văietîndu-se și se vaietă cîntînd; trece dintr-o pasiune în alta, dintr-o dorință în alta, dintr-o afecțiune în alta, din iubire în ură și din ură în iubire, fără să știe cum. Tărîmul, clima locală, caracterul național al romînului sunt atît de capricioase, atît de schimbătoare, încît Romînia, abstractă, s-ar putea compara cu o femeie cochetă fără răutate, care aci iubește mult, aci uraște mult... Destinul ei, de când ține minte istoria, a fost să fie între barbarie și civilizație. Mai civilizată decît Occidentul și mila barbară decît Orientul în depărtata vechime [...]. Ea păstrează de mai bine de două mii de ani caracterul blînd, loial și ospitalier al patriarhiilor ei...”¹³

¹⁰ George Sion, *Suvenire contimpurane*, vol II, Editura Minerva, București, 1973, p. 85.

¹¹ Cezar Bolliac, *Pagini alese*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1959, p. 236.

¹² Ibidem, p. 237.

¹³ Ibidem, p. 238.

Ideea de naționalitate a fost susținută de C. Bolliac din perspectiva de colaborator al publicației *Buciumul*; împreună cu D. Bolintineanu, C. Bolliac pleda pentru „revoluția cea mare a naționalității, industria națională și comerțul național.”¹⁴

O opinie contrară a avut-o Gheorghe Asachi, cel care observa faptul că sentimentul naționalității era atât de modest, încât nu gândea nimeni că ar fi cu puțință o instituție publică de un grad mai înalt și mai folositoare pentru țară.¹⁵

Preocupat de caracterul național și de ideea de naționalitate a fost și George Barițiu, susținător al traducerilor și al modelelor preluate din literaturile străine, pentru care o nație începătoare nu ar fi avut motiv de rușine dacă scriitorii ei, aflați la început de drum, ar fi fost, în mare parte, doar traducători modești.¹⁶

În *Scrierile* sale despre națiunea română și despre conștientizarea spiritului identitar românesc, N. Bălcescu mergea pe ideea valorificării istoriei ca fiind „cea dintâi carte a unei nații. Într-însa ea își vede trecutul, prezentul și viitorul. O nație fără istorie este un popor încă barbar, și vai de acel popor care și-a pierdut religia suvenirilor. Într-o asemenea stare ne aflăm noi românii din cîtetrele provinciilor ale Daciei. Căci deși mulți, atât străini cît și pămînteni, s-au ocupat cu scrierea istoriei noastre, noi însă putem zice în conștiință că pînă acum n-avem de loc istorie. [...] Românii au trebuință astăzi să se întemeieze în patriotism și în curaj și să cîștige statornicie în caracter. Aceste rezultate credem că s-ar dobîndi cînd ei ar avea o bună istorie națională și cînd aceasta ar fi îndestul răsîndită. Privind la acel șir de veacuri în care părinții noștri au trăit, și la chipul cu care ei s-au purtat în viața lor soțială, noi am căuta să dobîndim virtuțile lor și să ne ferim de greșelile în care au picat. [...] Aceasta ne va aduce să credem că o nație care în mijlocul atîtor nevoi și-a păstrat naționalitatea ei în curgere de 18 veacuri nu mai poate peri. Această convicție, apoi, ne va face să avem mai multă încredere în viitor și să lucrăm cu mai multă inimă la o reformă politică și soțială, care să ne facă vrednici de ne lua rangul ce ni se cuvine în marea familie a națiilor europene.”¹⁷

Păstrînd aceeași idee, Bălcescu nota: „Naționalitatea este sufletul unui popor doar dacă el este investit cu dreptul neprescriptibil de-a trăi liber; unitatea națională este chezașuirea libertății lui, este trupul lui, trebuincios ca sufletul să nu piară și să amortească ci, din contră, să poată crește și a se dezvolta.

Unitatea națională fu visarea iubită a voievozilor noștri cei viteji, a tuturor bărbaților noștri cei mari, care întrupară în sine individualitatea și cugetarea poporului, spre a o manifesta lumii. Pentru dînsa ei trăiră, munciră, suferiră și muriră.”¹⁸

Problema națională a fost abordată de N. Bălcescu și în *Question économique des Principautés Danubiennes*, lucrare în care autorul pleda pentru crearea unei națiuni noi de frați, de cetățeni liberi.¹⁹

¹⁴ *** *Presa literară românească (Articole program de ziare și reviste) 1789-1948, Studii și documente*, vol. I, Ediție în două volume, note, bibliografie, indici de I. Hangiu. Cu o introducere de D. Micu, Editura pentru Literatură, București, 1968, p. 201.

¹⁵ Ibidem, p. 5.

¹⁶ Ibidem, p. 14.

¹⁷ N. Bălcescu, *Scrieri alese*, Editura Tineretului, București, 1961, p. 71.

¹⁸ N. Bălcescu, *Mersul revoluției în istoria românilor*, în *România viitoare*, Paris, an I (noiembrie 1850), pp. 7-16 apud *Gîndirea românească în epoca pașoptistă*, vol. I, antologie, studiu și bibliografie de P. Cornea, text stabilit, note și medalioane biografice de M. Zamfir, Editura pentru Literatură, București, 1969, p. 315.

În primul număr al *Curierului Românesc* din 8 aprilie 1829 semnat de Ion Heliade-Rădulescu, autorul pune problema lipsei identității românilor ca popor: „Dacă din toate neamurile cele ce se străduiesc a se cultivi s-au făcut fundații, pentru ce să nu se afle și nația românească, care să alcătuiască din 7 milioane de suflete?...cumpăniți și cu judecare sănătoasă urmările care izvorăsc din așa fapte bune și vă sloboziți inima a da ajutor pentru folosul nației.”²⁰

De asemenea, într-o scrisoare pe care I. Heliade-Rădulescu i-a adresat-o lui C. Negruzzi, autorul-expeditor pune accentul pe diferențele de clasă existente în societatea românească a secolului al XIX-lea²¹ și tot I. Heliade-Rădulescu aprecia, de data aceasta în *Curier de Ambe Sexe*, că scopul scrierilor apărute în publicația de la București era „ca să știe românul ce, cine este, ce a fost și ce ar fi.”²²

D. Bolintineanu, un fervent susținător al românilor ca națiune, nota în *Cartea poporului român* că românii sunt o națiune, iar națiunea este reprezentată de poporul și de toate clasele care o compun și care trăiesc sub aceleași legi, cu aceeași limbă, cu aceleași datine, pe tărâmul ce le este hotărât, destinat. Fiecare națiune are un caracter al ei, iar cel mai prețios drept al său este dreptul de a se guverna după propria voință și de a respinge, prin putere, orice agresiune nedreaptă venită din afara granițelor sale.²³

Tot D. Bolintineanu aprecia, într-una din publicațiile vremii, *Dîmbovița*, că națiunea română atrăgea atenția popoarelor străine prin calitățile sale: „Sîntem o nație ce prin virtuțile ei au făcut să se mire Europa.”²⁴

Istoria românească și spiritul identitar au ocupat un loc aparte în scrierile lui Mihail Kogălniceanu (*Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*), iar în cuvântul introductiv la *Cursul de istoria națională* autorul pune accentul pe importanța istoriei în viața poporului român, aceasta fiind adevărata „povestire” a întâmplărilor neamului românesc, rezultat al vârstelor și al experienței. Deși autorul recunoaște că o istorie completă și sistematică nu există despre români, întrucât nici șirul domnitorilor nu este încă clasificat și statornicit, totuși istoria este cea care are neprețuitul dar de a judeca cu nepărtinire faptele contemporanilor, iar prin intermediul ei fiecare dintre românii de pretutindeni se poate cunoaște cu adevărat. Fiecare cetățean are dreptul și poate ști care sunt și cum se păzesc drepturile naționale și tot istoria națională arată și explică întâmplările și faptele petrecute de-a lungul timpului. Autorul recunoaște că istoria patriei este necesară pentru ocrotirea drepturilor împotriva națiunilor străine, dar „neavînd istorie, fieștecare popor dușman ne-ar putea zice cuvintele d-lui Aaron: începutul ce ai este necunoscut, numele ce porți nu este al tău, nici pămîntul pe care lăcuiești.; soarta ta a fost ca să fii tot timpul după cum ești. [...] Patria noastră, prin o soartă vrednică de toată jalea, a fost menită din cea mai bătrână vechime să fie teatrul năvălirilor și a războaielor străini.”²⁵

¹⁹ N. Bălcescu, *Question économique des Principautés Danubiennes*, apud I. Negoïtescu, *Istoria literaturii române*, vol. I, Editura Minerva, București, 1991, p. 46.

²⁰ ****Presa literară românească, Studii și documente (1789-1901)*, vol. I, ed. cit., p. 17.

²¹ *Ibidem*, p. 41.

²² *Ibidem*, p. 57.

²³ D. Bolintineanu, *Opere alese II*, Editura pentru Literatură, București, 1961, p. 501.

²⁴ ****Presa literară românească, Studii și documente (1789-1901)*, vol. I, ed. cit., p. 175.

²⁵ M. Kogălniceanu, *Scrieri alese*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1956, p. 205.

Tot M. Kogălniceanu aprecia efortul românilor pentru apărarea și întărirea naționalității române atât în țară cât și peste hotare, notând că românii au dobândit mult pe tărâmul culturii naționale, însă „n-au ajuns acolo unde trebuie să ținteze orice națiune... Noi, românii din regatul românesc, un minut n-am fost, un minut nu sîntem, fără a împărtași durerile voastre, fără a simpatiza cu eforturile voastre pentru asigurarea naționalității române, acolo unde Dumnezeu și divul Traian au împlîntat-o, căci știm că atunci cînd naționalitatea română ar fi stinsă peste Carpați, nici noi, românii de dincoace de Carpați, nu vom avea propria existență națională asigurată.”²⁶

De asemenea, M. Kogălniceanu mergea pe ideea regăsirii istoriei naționale în tradiții și obiceiuri, afirmând că „istoria noastră este în tradițiile poporului, în movilele nenumărate ce împetrișează întinsele noastre cîmpii, în mănăstirile ce cuvioșii și vitejii noștri domni au zidit în aducerea aminte a biruințelor cîștigate, în hrisoave și în urice, și în sfîrșit și în cronicile Grecenilor, Popeștilor, Urecheștilor, Costineștilor...”²⁷

Cu ocazia centenarului publicației *Gazeta Transilvaniei*, într-un articol despre naționalitate, Voicu Nițescu aprecia că naționalitatea românească și libertatea trebuie să meargă împreună, întrucât „naționalitatea reprezintă libertatea noastră cea din urmă și limanul mîntuirii noastre viitoare”²⁸, în timp ce George Barițiu considera că naționalitatea și limba reprezintă averea adevărată și proprietatea sfîntă a nației române, nație norocoasă întrucât are înaintea ochilor pildele altor nații care vorbesc limba de origine romană, iar concentrarea mai multor dialecte este bine croită și începută.

În concluzie, conștientizarea spiritului identitar de către scriitorii români a reprezentat un punct forte pentru întreaga națiune română; reacțiile maselor populare împotriva dominațiilor străine dar și în scopul săvârșirii Unirii din 1859 au fost impulsionate de spiritul patriotic promovat prin intermediul scrierilor. Complexul identitar a existat și s-a manifestat la scriitorii români prin scris, aceștia asumându-și toate consecințele care puteau să decurgă din modalitățile lor de exprimare.

Bibliografie

- BĂLCESCU, N., *Scrieri alese*, Editura Tineretului, București, 1961
 BOLINTINEANU, D., *Opere alese II*, Editura pentru Literatură, București, 1961
 BOLLIAC, Cezar, *Pagini alese*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1959
 ELIADE, Pompiliu, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile*, Editura Univers, București, 1982
 GOLESCU, Dinicu, *Călătorii (Însemnare a călătoriei mele)*, Editura Tipografiile Române Unite, București, 1934
 KOGĂLNICEANU, M., *Scrieri alese*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1956

²⁶ ****Presa literară românească, Studii și documente (1789-1901)*, vol. I, ed. cit., p. 70.

²⁷ Ibidem, p. 93.

²⁸ Ibidem, p. 73.

- LOVINESCU, E., *Istoria literaturii române contemporane*, vol. III, Editura Ancora, București, 1925
- MARINO, Adrian, *Caiete europene*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1976
- MARINO, Adrian, *Modern, modernism, modernitate. Eseuri*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969
- MARTIN, Mircea, G. *Călinescu și „complexele literaturii române”*, Editura Albatros, București, 1981
- NEGOIȚESCU, I. *Istoria literaturii române*, vol. I, Editura Minerva, București, 1991
- RUSSO, Alecu, *Cugetări*, Editura Minerva, București, 1977
- SION, George, *Suvenire contimporane*, vol II, Editura Minerva, București, 1973
- ****Din presa literară românească a secolului al XIX-lea*, Prefață de Romul Munteanu. Antologie, note și glosar de Aurel Petrescu. Text stabilit de Geta Rădulescu-Dulgheru și Aurel Petrescu, Ediția a II-a, Editura Albatros, București, 1970
- ****Gândirea românească în epoca pașoptistă*, vol. I, antologie, studiu și bibliografie de P. Cornea, text stabilit, note și medalioane biografice de M. Zamfir, Editura pentru Literatură, București, 1969
- *** *Presa literară românească (Articole program de ziare și reviste) 1789-1948, Studii și documente*, vol. I, Ediție în două volume, note, bibliografie, indici de I. Hangiu. Cu o introducere de D. Micu, Editura pentru Literatură, București, 1968